

BOEKEN

M.Z. Brettler/P. Enns/D.J. Harrington, *The Bible and the Believer: How to Read the Bible Critically and Religiously*, Oxford etc., Oxford University Press, 2012; 224 blz., £ 17,99, ISBN 9780199863006.

Is het mogelijk, de Bijbel kritisch-wetenschappelijk te lezen zonder het eigen geloofscommitment te verliezen? De drie auteurs van deze bundel zijn van mening dat het mogelijk en zelfs gewenst is. In een benadering die veel weg heeft van de *Scriptural Reasoning* van Peter Ochs en David Ford (zij het dat de reikwijdte in dit boek beperkt blijft tot de Joodse en christelijke traditie), bespreken zij elk een passage uit hun eigen heilige Schrift en leggen ze de bevindingen aan elkaar voor. De inleiding biedt een kort historisch overzicht van de Bijbelse hermeneutiek en de opkomst van de historische kritiek en de vragen die dat voor 'gelovige' lezers oproept (3-20). In de replieken wordt gezocht naar 'common ground', maar worden ook de verschillen niet onder stoelen of banken gestoken. B. benadrukt dat zijn joods-rabbinse traditie, anders dan de christelijke, een uitgesproken voorkeur heeft voor verscheidenheid van uitleg. Hij illustreert dat aan de hand van zijn lezing van Psalm 114. H. (rooms-katholiek) onderstreept dat zijn canon qua aard en omvang afwijkt van die van zijn beide gesprekspartners en signaleert dat

het Oude Testament in de katholieke traditie veelal christologisch gelezen wordt. Hij spitst zijn bijdrage toe op Exodus 3 (Mozes en de brandende braamstruik). E. (protestant) werpt eerst de vraag op wat protestants is en wie dat eigenlijk bepaalt. De typisch protestantse nadruk op het *sola Scriptura* heeft in de praktijk geleid tot afwijzing van normatief leergezag. Het geloof in de letterlijke inspiratie heeft de historische kritiek in protestantse kringen nog enige tijd buiten de deur weten te houden, maar uiteindelijk tevergeefs. E. laat vervolgens zien hoe de wijze waarop de schrijvers van het Nieuwe Testament het Oude Testament lezen een inspiratiebron kan zijn voor een actualiserende en kritische lezing van de Bijbel nu. Al met al schetst deze bundel de contouren van een hermeneutische aanpak die wat mij betreft navolging en verdere uitwerking verdient. [ARIE ZWIEP]

G. Goldsworthy, *Christ-Centered Biblical Theology: Hermeneutical Foundations and Principals*, Downers Grove, IVP Academic, 2012; 251 blz., \$ 20.-, ISBN 9780830839698.

De Australische evangelisch-anglicaanse theoloog G., nu met gedeeltelijk emeritaat, liet onlangs in een interview optekenen wat voor hem Bijbelse theologie is, namelijk die theologie die laat zien hoe elk onderdeel van de Bijbel gerelateerd is aan Christus. Diezelfde gedachte is de centrale gedachte van dit boek. Het boek kent elf hoofdstukken. De beide eerste zijn gewijd aan principiële vragen die aan Bijbelse theologie die de Schrift vanuit een 'big picture' wil interpreteren, worden gesteld. Vervolgens bespreekt G. zijn visie op de Bijbelse openbaring als heilsgeschiedenis en bespreekt hij de verschillende opvattingen van wat evangelische Bijbelse theologie is. Hij sluit aan bij zijn inspirator in dit opzicht, Donald Robinson, een vooraanstaande Australische nieuwtestamenticus (en Anglicaanse aartsbisschop van Sydney tussen 1982 en 1993). Een kenmerkend citaat is: 'Biblical theology is, then,

the study of how every text in the Bible relates to Jesus and his gospel. [...] Liberalism killed biblical theology because it could not allow for the unity of Scripture as reflecting the one purpose of its one Author' (80). Kernhoofdstukken zijn 6, 7 en 8, waarin hij als zijn drievoudige 'big picture' geeft: van Abraham tot Salomo, de Profeten, en Christus en de Geest. Dit wordt verder verdiept door in twee hoofdstukken in te gaan op deze typologie die Robinson heeft ontworpen. Het boek sluit af met een hoofdstuk dat ingaat op de toekomst en de mogelijkheden van Bijbelse theologie. Een goed geschreven, interessant boek dat kan gelden als een evangelicale, niet-historisch-kritische variant op de benadering van de canonieke exegese (Brevard Childs), en dus als een poging om door de vele bomen van de Bijbel het Schriftuurlijke bos van Gods heilsplan te ontdekken. Gebaseerd op uitsluitend Engelstalige literatuur. [HENK SCHOOT]

Getting "Saved": the Whole Story of Salvation in the New Testament, ed. C.H. Talbert/J.A. Whitlark, Grand Rapids, Eerdmans, 2011; 336 blz., £ 30.-, ISBN 9780802866486.

Deze bundel brengt twaalf, deels eerder afzonderlijk gepubliceerde, essays bij elkaar over soteriologie in het Nieuwe Testament, te weten vier essays aangaande Paulus' brieven, vier over de evangeliën, drie over de katholieke brieven en één over de Openbaring van Johannes. Hiervan zijn er vijf geschreven door T. (Paulus; pastorale brieven; Mt; Joh; Apk), drie door W. (Ef; Heb; Jak) en daarnaast één door M.W. Martin (Mc), één door A.E. Arterbury (Lc), één door C.A. Barbarick (1 Pe) en één door S.J. Hafemann (2 Pe). Het essay van T. over 'Paul, Judaism, and the Revisionists' beoogt tegen E.P. Sanders, die Joodse soteriologie opvatte als 'covenantal nomism', een begrip van 'synergistic legalistic covenantal nomism' op de agenda te zetten als datgene waartegen Paulus zich in diens christelijke soteriologie zou afzetten. Hiermee wil T. tevens de vroegmoderne her-

vormers en hun lezing van Paulus in het gelijk stellen tegen het *new perspective* van Sanders. W. stelt het Griekse begrip 'charis' in Philo en Efezen tegenover Grieks-Romeinse conventies van patronage en de erachter liggende rationale van reciprociteit. T. ziet in de soteriologie van de pastorale brieven hellenistische filosofie van *exempla* en christelijk geloof in de werking van de heilige Geest samenkomen. W. leest de toepassing van cultisch taalgebruik op spirituele transformatie van de mens in Hebreeën als zijnde geworteld in het Oude Testament. T. stelt zich te weer tegen een begrip van Matteüs in termen van legalisme en *covenantal nomism* door de indicatief van Gods aanwezigheid in Matteüs' vertelling te lezen als teken van genade, die een legalistisch imperatief uitsluit. Martin analyseert verschillende rollen van Jezus in Marcus als indicatie van een soteriologie die van genade (*sola gratia*) uitgaat. Volgens Arterbury staat in Lucas een pessimistische antropologie tegenover goddelijke bijstand ten behoeve van menselijk geloof. T. stelt vast dat goddelijke genade centraal staat in de verbondsgedachte van Johannes. W., Barbarick en Hafemann gaan in op soteriologie in de pastorale brieven Jacobus, 1 Petrus en 2 Petrus. T. analyseert ten slotte soteriologie in de spiegel van apocalyptische eschatologie van de Openbaring van Johannes. Deze bundel zoekt een conceptuele eenheid achter soteriologie in het Nieuwe Testament, op het gevaar af deze grotendeels te laten bepalen door de discussie over Paulus en het Jodendom. [ALBERT L.A. HOGETERP]

F.S. Spencer, *Salty Wives, Spirited Mothers, and Savvy Widows: Capable Women of Purpose and Persistence in Luke's Gospel*, Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2012; 358 blz., \$ 30.-, ISBN 9780802867629.

S. waagt zich na verschillende publicaties, die een literaire benadering van vooral het werk van Lucas gemeen hebben, aan een boek over vrouwen in het Lucasevangelie,

waarbij hij zich laat inspireren door de inzichten van feministisch georiënteerde theologie en exegese. Dat vrouwen bij Lucas na de hoofdrol voor Maria en Elisabeth in de eerste hoofdstukken alleen nog marginaal optreden, etaleert volgens sommigen een rolbevestigende typering van vrouwen (onzichtbaar, dienend). In twee inleidende hoofdstukken gaat S. in op deze problematiek en verduidelijkt zijn eigen insteek. Verschillende vrouwfiguren worden bestudeerd en in een afsluitend hoofdstuk legt hij zijn bevindingen langs een aan Nussbaum ontleende feministische maatlat. Hij komt tot de conclusie dat dit evangelie niet per se vrouwonvriendelijk is, maar dat zowel Lucas' wereld als die van vandaag verlangen en uitzien naar gelijkwaardigheid en bevrijding. Ondertussen passeren via nauwkeurige lezing met een variërende exegetische aanpak: Maria en Elisabeth, Marta en haar zus Maria, Johanna, en de naamlozen, zoals de vrouw van Lot, de koningin van het zuiden, de weduwe van Sarepta en de weduwe tegenover de onrechtvaardige rechter. Vrouwen die opkomen voor zichzelf en hun rol in grote zelfstandigheid invullen. De wijze waarop S. bijvoorbeeld de zussen Marta en Maria in de lijn plaatst (*type-scene*) van rivalessen binnen hetzelfde huishouden als Sara en Hagar of Lea en Rachel en vervolgens Marta kan zien als een vrouw die een keuzemogelijkheid heeft en niet gedoemd is tot koken en bakken, is verrassend. Dit boek ademt vanuit een geenszins verholde gelovige betrokkenheid ook de eigen pastorale houding van S. Het taalgebruik is luchtig met de nodige woordspelingen die mij soms ook vervelen, zoals de veelvuldige toespelingen op 'zout' bij Lots vrouw. De auteur geeft er in zijn verwijzingen en voetnoten blijk van zeer belezen te zijn op dit door vrouwen overheerste maar ook aan hen overgelaten terrein van feministische exegese. Smaakvolle kost, ook voor mannen, over pittige tantes. [JOKE BRINKHOF]

W.F. Taylor Jr., *Paul: Apostle to the Nations: An Introduction* (Survey Texts), Augsburg, Fortress Press, 2012; 398 blz., \$ 39.95, ISBN 9780800632595.

Deze inleiding op de persoon, de brieven en het gedachtegoed van Paulus bestaat uit twee delen. Het eerste deel omvat vijf hoofdstukken waarin algemene kwesties aan de orde worden gesteld: een korte inleiding op de zeven wetenschappelijke methodes die de grondslag van het boek vormen; een beknopte voorstelling van het bronnenmateriaal; een biografie van Paulus in het kader van zijn tijd; een samenvattende beschrijving van Paulus' opvattingen omtrent de werelden waarin hij zich bewoog en de missie die hij zichzelf stelde; en een overzicht van de wijzen waarop hij zijn levensdoel om het goede nieuws te verkondigen, trachtte te bereiken. Steeds opnieuw besteedt de auteur grote aandacht aan de historische context waarin Paulus optrad, maar tegelijk beperkt hij zich allerminst tot een louter historisch-kritische invalshoek. In het tweede deel wordt elk van de zeven als authentiek Paulinisch beschouwde brieven besproken in een afzonderlijk hoofdstuk, waarin de auteur een algemeen overzicht geeft van de context waarin Paulus schreef, van de opbouw en inhoud van de brief en van het doel dat de apostel ermee voor ogen had – dit alles afgewisseld met de uitdieping van enkele relevante passages. Voor 2 Korintiërs en Filippenzen wordt tevens aandacht besteed aan het probleem van de eenheid van de brief. Het laatste hoofdstuk bevat een beknopte beschrijving van hoe andere auteurs het gedachtegoed van Paulus verder hebben ontwikkeld en/of de figuur van Paulus voorstelden, met name in de deuteropaulinische en pastorale brieven, in het boek *Handelingen*, in de brieven van Ignatius van Antiochië, in de werken van Marcion en van de gnostische christenen, in de *Handelingen van Paulus en Thecla* en in de Pseudo-Clementijnse geschriften. Het boek bevat geen algemene conclusie, maar daar heeft de aandachtige lezer ook geen nood aan: het is duidelijk dat

de veelzijdige erfenis van Paulus op uiteenlopende wijzen kan worden bestudeerd en geïnterpreteerd, wat doorheen de geschiedenis ook daadwerkelijk is gebeurd. Dat maakt dit toegankelijke boek, geschreven in een vlotte en directe schrijfstijl, tot een uiterst geschikte kennismaking met de 'apostel der volkeren'. [HANS DEBEL]

C.G. Kruse, *Paul's Letter to the Romans* (The Pillar New Testament Commentary), Grand Rapids/Cambridge/Nottingham, Eerdmans/Apollos, 2012; 627 blz., £32.99, ISBN 9780802837431.

Aan de eigenlijke commentaar laat K. een brede inleiding op de brief aan de Romeinen voorafgaan, hetgeen de waarde van deze commentaar verhoogt. K. neemt aan dat het hoofddeel van de brief aan de Romeinen niet in drie maar twee delen uiteenvalt en wel Rom 1,18-11,36, de uiteenzetting en verdediging van het evangelie, en Rom 12,1-15,13 de ethische uitwerking van het evangelie. Voor K. is Rom 9-11 niet een apart hoofddeel. Hier zien we de grenzen van het verdelen in structuren. Wat de een als een hoofddeel ziet, ziet de ander als een subdeel. Vaak kunnen beide visies worden verdedigd en in de praktijk hoeft de uitkomst niet veel te verschillen. Zeker is dat ook K. oog heeft voor de blijvende betekenis van het Joodse volk. Terecht vat hij het woord *ilastèrion* allereerst op als middel tot wegneming van Gods toorn (*propitiation*). Ten aanzien van Rom 7,14-25 meent hij dat Paulus vanuit christelijk perspectief de positie van Israël onder de wet schetst. Deze zienswijze heeft mij nooit kunnen overtuigen. Dat neemt niet weg dat zijn commentaar een goede bijdrage is aan een beter verstaan van de omvangrijkste en meest bekende brief van Paulus. Ik denk daarbij niet in de laatste plaats aan wat K. schrijft over de rechtvaardiging: terecht stelt hij dat de betekenis daarvan veel breder is dan een grond voor de evangelieverkondiging onder de volkeren. [PIETER DE VRIES]

Early Christian Ethics in Interaction with Jewish and Greco-Roman Contexts (Studies in Theology and Religion, 17), ed. J.W. van Henten/J. Verheyden, Leiden, Brill, 2012; x+305 blz., € 99,-, ISBN 9789004237001.

Zoals het vroege christendom niet als een monolithisch blok in de maatschappij van wel-
eer omschreven kan worden, zo zijn ook de ethische richtlijnen uit vroegchristelijke kringen niet als geïsoleerd tekstcorpus te beschouwen. Al evenmin vormen zij een statisch geheel, waarin de relatie tot de Joodse en klassieke bronnen nog het meest adequaat en uitsluitend langs de lijn der schatplichtigheid zou moeten worden omschreven. De bijdragen in deze bundel – een vrucht van drie symposia in NOSTER-verband – maken bijna zonder uitzondering duidelijk dat het vroege christendom onderdeel was van een dynamische en pluriforme maatschappij, waarin dientengevolge christelijke richtlijnen tot stand kwamen in de sociale interactie tussen Joodse, klassieke en christelijke 'ethici'. Hierbij was sprake van wederzijdse beïnvloeding – niet uitsluitend schatplichtigheid van deze aan gene – die maakte dat richtlijnen in de veranderende maatschappelijke en culturele context waar allen deel van uitmaakten, ook weer werden aangepast en omgevormd. In de meeste bijdragen is dan ook de zoektocht waarneembaar naar een interpretatiemodel waarin verdisconteerd is dat de maatschappelijke context, religie en cultuur dynamische factoren zijn die hun weerslag hadden op de (bestudeerde) teksten. Ook omgekeerd droegen deze teksten weer bij aan deze dynamiek, omdat door de erin besloten richtlijnen het samenleven werd geordend. Bepaald interessant zijn de bijdragen waarin gepoogd is de transformaties van specifieke ethische topics in het licht van de elkaar in meer of mindere mate overlappende culturele en religieuze entiteiten te duiden. Maar ook de historiografische bijdragen zijn waardevol, omdat duidelijk wordt dat de studie van 'de' christelijke ethiek baat heeft bij aandacht voor de impact van de dynamieken in een pluriforme

maatschappij: daardoor treedt de dynamiek in het christendom zelf namelijk aan het licht. Kortom: uit deze bundel blijkt dat het waardevol is de vroegchristelijke ethiek in de verschillende contexten te bestuderen en de omvorming in kaart te brengen die zij onderging vanwege de voortdurende interactie met de Joodse, klassieke of ook de eigen veranderende christelijke traditie.

[PAUL VAN GEEST]

Ibn Hazm of Cordoba: The Life and Works of a Controversial Thinker (Handbook of Oriental Studies, 103), ed. C. Adang e.a., Leiden/Boston, Brill, 2012; xxi+804 blz., € 237,-, ISBN 9789004234246.

Ibn Hazm is een controversiële en enigmatische moslimdenker en schrijver uit de tiende en elfde eeuw die in Andalusië Spanje leefde. Aanvankelijk leek hij een politieke carrière te ambiëren, maar na een aantal mislukkingen zocht hij zijn heil in de wetenschap. Op tal van gebieden heeft hij naam gemaakt en diepgaande invloed gehad: in de islamitische jurisprudentie, de genealogie, de theologie en wat dies meer zij. In het Westen is hij onder een breder publiek vooral bekend om zijn *De ring van de duif*, een sterk autobiografische en psychologiserende verhandeling over de liefde. Godsdienstwetenschappers zijn vaak met Ibn Hazm vertrouwd door zijn monumentale, comparatieve werk over de hem bekende religies, denominaties en sekten, en zijn interreligieuze polemiek. Voor islamologen geldt hij als de exponent van de Zahiritische school. Hoewel er altijd wel aandacht is besteed aan Ibn Hazm en zijn opvattingen over tal van wetenschapsdisciplines, geniet hij in de laatste twee decennia bijzondere belangstelling, blijkens het grote aantal publicaties dat aan hem gewijd is. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de prestigieuze reeks *Handbook of Oriental Studies / Handbuch der Orientalistik* een afzonderlijk deel aan Ibn Hazm is gewijd. Dit deel geeft enerzijds de stand van zaken van het 'Ibn Hazm onder-

zoek' weer, het biedt anderzijds tal van nieuwe perspectieven. Dit handboek telt vijfentwintig studies die op grond van hun onderwerp in acht delen zijn ondergebracht. Het betreft studies over Ibn Hazms (1) biografie en levensomstandigheden, (2) bijdragen op het gebied van de islamitische jurisprudentie, (3) Zahiritische opvattingen op linguïstisch terrein, (4) esthetiek, (5) theologie, filosofie en ethiek, (6) interreligieuze polemiek, (7) receptie, en (8) bibliografie en de secundaire studies gewijd aan Ibn Hazm. De meeste bijdragen zijn nieuw; een aantal al gepubliceerde studies zijn bij de tijd gebracht en/of in een Franse of Engelse vertaling toegankelijk gemaakt. Alle bijdragen zijn origineel en van hoog niveau. Zij verrijken onze kennis van en inzicht in de persoon en het werk van deze veelzijdige, gecompliceerde denker. De verschillende indices maken dit handboek makkelijker hanteerbaar.

[HERMAN BECK]

In goddelijke liefde geborgen: 1. Ruusbroec te gast aan een theologische faculteit. II. 'Soliloquium' van Gerlach Peters en de 'Arnhemse Mystieke Preken' in Ruusbroecs spoor: Pareltes van Nederlandse en Rijnlandse Mystiek, red. K. Meyer e.a., Leuven, Peeters, 2012; xvi+150 blz., € 18,-, ISBN 9789042925991.

De bundel begint met een korte inleiding in leven en werk van Jan van Ruusbroec. Daarna volgen twee delen die de mystiek van Ruusbroec nader ontsluiten. Deel I is gebaseerd op een colloquium aan de KU Leuven uit 2006 dat een verkennende dialoog tussen Ruusbroecs mystiek en de systematische theologie op gang wilde brengen. Dit deel omvat een reeks artikelen rond thema's uit de mystieke geschriften van Ruusbroec (*Van den geesteliken tabernakel*, *Vanden blinkenden steen* en *Een spiegel der eeuwigere salicheit*) die vervolgens op eigen wijze ook vanuit de systematische theologie belicht worden. Het centrale thema is 'overgave'.

Overgave heeft te maken met ruimte maken voor God en is daarom duidelijk onderschei-

den van de mystieke anarchie van de vrije geesten. Het thema van de overgave kondigde zich al eerder in de mystieke traditie aan, namelijk in de geschriften van Beatrijs van Nazareth (*Van seven manieren van heileger minne*). Een ander thema van Ruusbroec – het ‘tekort schieten in de minne’ – heeft ook een belangrijke voorloper in de mystieke traditie. Willem van St. Thierry introduceerde dit thema onder de term *defectus amoris*. Samen met het thema ‘levensgemeenschap met Christus’ horen de twee eerder genoemde thema’s bij de centrale aspecten van de mystiek die Ruusbroec voor het voetlicht wilde brengen. Deel II omvat drie artikelen. Hier wordt de doorwerking van Ruusbroecs mystiek in de vijftiende en zestiende eeuw aan de orde gesteld waarbij eveneens het thema ‘overgave’ leidend is. Bij Gerlach Peters is het doel van de overgave ‘godvormigheid’ (*Soliloquium ignitum cum Deo*). Door afstand te nemen van zichzelf en de wereld kan de mens de mystieke eenwording met God bereiken. In de *Arnhemse mystieke preken* van een anonymus wordt de overgave geconcretiseerd in de metaforen ‘transcendentie’ en ‘transformatie’. Beide termen wijzen op de zelfontleding tijdens de mystieke beklimming van de berg Sinai. [ELISABETH HENSE]

A. McGrath, *Handboek apologetiek: Communicatie van het christelijk geloof*, Zoetermeer, Uitgeverij Boekencentrum, 2012; 219 blz., € 21,50, ISBN 9789023923671.

In zijn handboek neemt M. de lezer mee op weg om zich te oefenen in een persoonlijke apologetische aanpak. In tegenstelling tot wat men zou kunnen denken, gaat het hier dus niet in de eerste plaats om een methodische ontwikkeling om het christelijke geloof rationeel te verdedigen. Dit boek wil veeleer een geëngageerde christelijke levenshouding ontwikkelen die anderen prikkelt, intrigeert, interesseert en ten slotte overtuigt. Vandaar dat M. direct het verschil tussen apologetiek en evangelisatie aantoonst, hoe-

wel ze in een belangrijke relatie tot elkaar staan. Deze inleiding in de christelijke apologetiek is opgebouwd rond Jezus’ zedingsbevel: ‘Ga dus op weg en maak alle volken tot mijn leerlingen’ (Mt 28,19). Doorheen negen elkaar logisch opvolgende en goed gestructureerde hoofdstukken leidt M. de lezer op een boeiende en toegankelijke manier in tot de hoofdthema’s van de apologetiek. M. heeft zich voornamelijk gespiegeld aan de apologetische aanpak van C.S. Lewis. Na ieder hoofdstuk krijgt de lezer een korte reflectieve samenvatting en vooruitblik, aangevuld met Engelstalige literatuursuggesties om verder te lezen en zich te verdiepen. Aan het einde van het handboek geeft de uitgever recente leessuggesties uit de Nederlandstalige literatuur mee. Het zesde en zevende hoofdstuk zijn de meest interessante delen uit dit handboek. In het zesde hoofdstuk behandelt M. acht aanwijzingen voor het mysterie van het leven (de schepping, fijnregeling, orde, moraal, verlangen, schoonheid, relatie en eeuwigheid). Elke aanwijzing vormt de basis voor een apologetisch(e) gesprek of discussie. In het zevende hoofdstuk worden vier toegangsdeuren naar het christelijk geloof aangebracht (uitleg, argumentatie, verhalen en beelden). Op vier exemplarische wijzen worden onze ogen geopend voor de realiteit en voor de omvormende kracht van het evangelie. De sterkte van dit handboek is dat het in de kern spreekt over de boeiende ervaring, mensen te introduceren in het christelijk geloof. Apologetiek is veel meer dan alleen maar het christendom verdedigen tegen ‘aanvechtingen’ van buitenaf. De rode draad is apologetiek leren opvatten als het voorkomen van grenzen of obstakels om tot het christelijk geloof te komen. M. wil de lezer uitrusten voor iets dat verder reikt dan logische meningsverschillen. Met dit handboek, ontwikkeld vanuit de praktijkervaring aan het Oxford Centre for Christian Apologetics, slaagt M. erin om de lezer in te leiden in een ‘pastorale apologetiek’. Vanuit de lectuur raakt men geboeid door een veelal vergeten discipline van de theologie en wordt men gestimuleerd om er dieper in door te drin-

gen en de apologetiek als wetenschap en kunst opnieuw een actuele plaats te geven.
[CHRIS JEUNEN]

J. Rieger/K. Pui-lan, *Occupy Religion: Theology of the Multitude* (Religion in the Modern World), Lanham etc., Rowman & Littlefield, 2012; 164 blz., \$ 39.-, ISBN 9781442217911.

In *Occupy Religion* vertrekken de auteurs van de stelling dat de dichotomie tussen de één procent superrijken en de rest van de wereld in haar hart een theologisch probleem is: op dit moment stelt deze één procent zich immers in de plaats van God, van een almachtig heersende en controlerende God die zij in feite zelf gecreëerd hebben. In een theologisch antwoord op de *Occupy*-beweging willen zij zowel een kritiek formuleren op het christendom dat in haar sociale leer, doctrines en instituten in feite de '1 procent' steunt en de '99 procent' onderdrukt, als een theologie van de menigte (*multitude*) ontwikkelen, de theologie van de '99 procent', de 'rest' van de wereld (mensen, dieren, maar ook de natuur) die geen macht heeft over het kapitaal. *Occupy Religion* is vooral vanuit de Amerikaanse context geschreven, voortdurend verwijzend naar de situatie aldaar, maar het is van meet af aan duidelijk dat het probleem van de groeiende kloof tussen arm en rijk een wereldwijde issue is. Vanuit een bevrijdingstheologisch perspectief is het tamelijk voor de hand liggend wat R. en P.-l. met de *Occupy*-beweging doen, namelijk een theologie van de onderdrukte menigte ontwikkelen, maar zij werken dit uit in de beste bevrijdingstheologische traditie volgens de zien-oordelen-handelen-methode van Cardijn, met veel interessante Bijbelcitaten en telkens terugkoppelend naar de praktijk. Door na te denken over een nieuw soort kerk draagt hun theologie bovendien de potentie in zich om een mogelijk probleem van de *Occupy*-beweging zelf op te vangen: het ontwikkelen van een langetermijnvisie. Zij gaan ook verder dan de traditionele bevrijdingstheologie

door de voorkeursoptie te vervangen door het concept van 'diep solidarity' en zo elke vorm van koloniale logica te vermijden. Inderdaad: *wij zijn* 'de armen', de 99 procent, de menigte, de periferie. Het is spijtig dat het eerste deel van dit boek beschrijvend blijft, op een sociologisch niveau, zodat *Occupy Religion* eigenlijk pas het lezen waard is vanaf hoofdstuk vier (Wellicht is dit ook een zwakte in de methode van Cardijn zelf!). In dat tweede, theologische deel worden enkele uiterst interessante concepten aangebracht, zoals dat van de menigte (*multitude*), diepe solidariteit en relatie – de bouwstenen voor de theologie van de menigte – maar soms mist de lezer wat metafysische klaarheid. Er wordt bijvoorbeeld geen onderscheid gemaakt tussen diversiteit en differentie, het concept relatie wordt eerder oppervlakkig uitgewerkt en een kritiek op de notie van identiteit ontbreekt volledig. Ter verdediging van de auteurs kan men dan weer aanvoeren dat dit boek heel toegankelijk is voor een groter publiek. En negenenegentig procent van de wereldbevolking, dat is inderdaad een groot publiek.

[KRISTIEN JUSTAERT]

J.B. Moulaison, *Thinking Christ: Christology and Contemporary Critics*, Minneapolis, Augsburg Fortress Press, 2012; 183 blz., £ 16.99, ISBN 9780800698737.

M., professor theologie aan de Universiteit van Winnipeg en priester in de anglicaanse kerk van Canada, onderzoekt enkele klassiek christologische bronnen uit de (pre-)Niceaanse periode – vooral deze die in brede zin de theologische uitgangspunten delen die in de Niceaanse theologie vaste vorm en inhoud zullen krijgen. Deze bronnen verdedigen als uitgangspunt de wezenlijke eenheid van Christus met God de Vader (Basilius van Caesarea, Ireneus van Lyon, Athanasius van Alexandrië, Augustinus van Hippo) en de christologische heilswerking die daarmee geaffirmeerd is. De onderzoeken resulteren in de theologische overtuiging dat deze

bronnen in zich het potentieel dragen om bepaalde tekorten in het hedendaags theologisch discours te remediëren – onder andere in het denken over macht, schepping, gender, pluralisme, geweld et cetera. De hedendaagse zogenaamd kritische theologieën (ecotheologie, feministische theologie, pluralistische theologie) worden (in)direct geëvalueerd als zijnde te sterk ‘immanente’ theologieën die de bron van bevrijding waarnaar gestreefd wordt te zeer verhopend vanuit menselijke kennis en inzicht. Ze bereiken niet het kritisch potentieel dat eigen is aan het Christus-gebeuren, een potentieel dat volgens de auteur wel aanwezig is in het Niceaanse gedachtegoed en bij de genoemde denkers uit die periode. De hedendaagse bronnen zijn dus te onkritisch om hun eigen uitdagingen en probleemstellingen theologisch te remediëren. Dit boek is een pleidooi om Christus voluit te durven denken – *Thinking Christ* – in het aanwezig zijn van de grote uitdagingen die zich aandienen aan de theologische agenda. Het tracht het theologisch belang aan te tonen om de hedendaagse vragen te verbinden met de oorspronkelijke christologische belijdenissen; om deze belijdenissen meer geloofwaardigheid te geven en het soms te onkritische gehalte van hedendaagse theologieën te laten inzien. [KRISTOF STRUYS]

T. Perry/D. Kendall, *The Blessed Virgin Mary* (Guides to Theology), Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2013; 124 blz., \$ 18.–, ISBN 9780802827333.

Dit boekje, verschenen in een reeks die verder onderzoek in christelijke doctrine wil stimuleren, is geschreven door een evangelicale anglicaanse priester en een rooms-katholieke jezuïet. Het doelpubliek bestaat uit theologiestudenten uit de protestantse evangelische traditie enerzijds en rooms-katholieke en orthodoxe theologiestudenten anderzijds. Naast een inleidend hoofdstuk bestaat het boek uit twee delen. Deel één behandelt de historische ontwikkeling van de mariale doctrine en devotie, terwijl deel twee een

geannoteerde bibliografie bevat van (Engelstalige) werken over Maria. Het inleidende hoofdstuk verantwoordt het onderwerp en de benadering en behandelt beknopt mariale thema's in het christelijke geloof, Maria in de Bijbel en Maria's eeuwige maagdelijkheid. In het historisch overzicht presenteren de auteurs de gegevens over Maria in de geschiedenis van het christelijke denken vanaf de kerkvaders tot heden. Hiermee tonen ze aan dat Maria belangrijk is om de theologische erfenis van de verschillende christelijke tradities te begrijpen. De kerkvaders krijgen veel aandacht, omdat dit de erfenis is van de onverdeelde kerk, maar ook omdat het raamwerk van de latere mariologie reeds in de kerkvaders gevonden kan worden. De verschillende visies van orthodoxen, katholieken en protestanten over Maria kunnen getraceerd worden tot bij de kerkvaders. Drie mariale thema's komen in dit historisch overzicht bovendien: christologie (Maria's relatie tot haar zoon), ecclesiologie (Maria's relatie tot het volk van God, de kerk) en mariale devotie (Maria's relatie tot individuele gelovigen). Dit boekje heeft een absolute meerwaarde voor theologiestudenten van verschillende kerkelijke achtergronden. Niet alleen worden ze bekend gemaakt met wat de belangrijkste auteurs doorheen de geschiedenis over Maria hebben geschreven, de geannoteerde bibliografie in het tweede deel is een rijke bron voor verder onderzoek. Maar ook de persoonlijke conclusies van de auteurs zijn waardevol als voorbeeld van hoe op een evenwichtige manier de oecumene gediend en de eigen traditie kritisch gehonoreerd worden. [WOUTER BIESBROUCK]

B. Latré, *Strijd en inkeer: De kerk- en maatschappijkritische beweging in Vlaanderen: 1958-1990* (KADOC-Studies, 34), Leuven, Universitaire Pers, 2011; 472 blz., € 45.–, ISBN 9789058678928.

In dit gepubliceerde doctoraat wordt de geschiedenis geschreven van de ‘progressieve richting’ binnen de Vlaamse kerk vanaf haar

vroege wortels in het links katholicisme van de late jaren 1950 tot haar neergang in de late jaren 1980. Deze periode wordt opgedeeld in vier tijdsgewrichten die in afzonderlijke hoofdstukken besproken worden. Het eerste hoofdstuk behandelt de periode van 1958 tot 1965. De auteur maakt bewust geen scheiding tussen de onmiddellijk preconciliaire en de conciliaire periode. De vernieuwingsdynamiek van de jaren 1950 (openheid voor de wereld, liturgische vernieuwing, lekenemancipatie et cetera) wordt bevestigd en gestimuleerd door het Tweede Vaticaans Concilie. Pas vanaf de tweede helft van de jaren zestig komt de beweging van de progressieve christenen op gang waarvoor de kerkelijke vernieuwingsbeweging van vóór en tijdens het Concilie slechts een belangrijke inspiratiebron is geweest. Tussen 1966 en 1973 wordt de vernieuwing geradicaliseerd ('Revolutie in de kerk'), onder meer op het vlak van het priesterschap (pleidooi voor afschaffing celibaat), seksualiteit, huwelijk en gezin (onder meer relativering van het klassieke huwelijk) en gezagsuitoefening in de kerk (pleidooi voor een meer democratische kerk). Tevens laat zich een accentverschuiving van binnenkerkelijke thema's naar maatschappijkritiek vaststellen. Gezien het belang van de 'culturele revolutie' die toen plaatsvond en een 'cesuur voor kerk en christendom' betekende, krijgt deze periode in het boek de meeste aandacht (twee hoofdstukken). In de loop van de derde periode (1974-1979) zet de verschuiving van de aandacht voor de individuele, micro-ethische moraal naar politieke en maatschappelijke problemen of 'een meer wereldgerichte geloofsbeleving' zich sterk door. Tevens wordt de tendens naar interne pluralisering binnen de katholieke (progressieve) wereld versterkt: klassieke kernen van vernieuwing (studentenparochies, kritische priestergroepen en zo meer) krijgen gezelschap van onder meer basisgroepen naar Latijns-Amerikaans model. In de jaren 1980 wint het basisgroepenconcept bij kerk- en maatschappijkritische groepen nog meer aan populariteit. Toch zijn er in dit decennium ook duidelijke elementen van crisis aanwezig, onder

meer door het onvermogen om de interesse van jongeren te wekken, zodat 'de vernieuwingsdynamiek van de progressieve christenen de generatie van "mei 68" niet leek te overleven' (424). De auteur besluit dat de progressieve bewegingen wel degelijk een impact hebben gehad op het kerkgebeuren in Vlaanderen, onder meer door hun sterke verwantschap met officiële kerkelijke organisaties als Pax Christi, Welzijnszorg en Broederlijk Delen. [WARD DE PRIL]

C. Trentaz, *Theology in the Age of Global AIDS & HIV: Complicity and Possibility* (Content and Context in Theological Ethics), New York, Palgrave Macmillan, 2012; 216 blz., £ 18.-, ISBN 9781137272898.

Dit vernieuwende boek, uitgegeven in de serie *Content and Context in Theological Ethics*, neemt als uitgangspunt het commentaar van Kelly Brown Douglas met betrekking tot de erfenis van christendom en christelijke theologie: '[it] generated at least two prevailing legacies: one that terrorizes and oppresses and another that empowers and liberates' (5). Het vernieuwende van het boek komt in deel I aan de orde door het onderscheid dat de auteur maakt tussen de ondertussen klassieke manieren om de risico's op besmetting met hiv te benoemen in termen van risico-gedrag en risico-groepen en haar aandacht voor sociaal-culturele risico-omgevingen. De analyse van zulke risico-omgevingen verklaart volgens haar het enorme globale onevenwicht in de verspreiding van hiv veroorzaakt door onder andere structurele armoede, honger en (seksueel) geweld. Het tweede deel toont op welke wijze theologische analyses van hiv en aids medeplichtig waren/zijn aan stigmatisering in het algemeen en aan de 'afrikanisering' van de vuiligheid ('dirt') van hiv in het bijzonder. Deel III onderzoekt het verzet tegen deze medeplichtigheid en doet dat eerst en vooral door een theologische antropologie die de menselijke lichamelijkeheid opnieuw denkt vanuit de eenheid tussen lichaam en ziel.

Vervolgens pleit T. voor het aangaan van risico's doorheen de processen van luisteren en bekentenis maar ook door de deugden van geloof, hoop en liefde. Deze liefde, met de steun van het werk van John Wesley (1703-1791), krijgt daarbij de praktische betekenis van rechtvaardigheid via de menselijke verhalen waardoor deze tot stand komt. Het boek heeft drie nuttige bijlagen: een 'hiv 101' waarin de wetenschappelijke feiten op een rijtje staan en een beknopte uitleg van een aantal termen; de derde bijlage geeft een nuchter beeld van de politieke geschiedenis van hiv en aids in de vs. De uitgebreide index maakt het boek ook toegankelijk voor wie interesse heeft in subthema's. [JAN JANS]

Devising Order: Socio-Religious Models, Rituals, and the Performativity of Practice (Brill's Series in Church History, 60), ed. B. Boute/T. Småberg, Leiden, Brill, 2012; 304 blz., € 105,-, ISBN 9789004236745.

Binnen de religiewetenschappen en de theologie is de afgelopen decennia het inzicht gegroeid dat voor religieuze praktijken geen scherpe lijn tussen vorm en inhoud, structuur en betekenis te trekken valt. Een religieuze praktijk staat juist voor een balans tussen innerlijk en uiterlijk, een performatieve synthese van verschillende dimensies van een en dezelfde handeling. Dat heeft implicaties voor de studie van religieuze fenomenen. De *Ritual Studies* bieden een interdisciplinaire arena voor verschillende wetenschappers die deze uitdaging willen aangaan, niet op de laatste plaats door het concept 'performance'. Historici, religiewetenschappers, theologen, antropologen en managementwetenschappers betreden deze arena, en deze bundel laat dat op overtuigende wijze zien. Vanuit concepten uit de *performance studies* worden onder andere de sociale orde die in het rituele handelen ontstaat en de symbolische dimensie die altijd in het ritueel besloten ligt, besproken. Dit gebeurt aan de hand van een grote verscheidenheid van casussen uit vier continenten, van de

middeleeuwen tot de huidige tijd. Het gaat daarbij om empirische studies die trachten een relevant voorbeeld vanuit de desbetreffende onderzoekstraditie uit te werken en bij te dragen aan de discussie hoe een performatieve interpretatie van het menselijke handelen kan helpen om de betekenis ervan op het snijvlak van religie, samenleving en cultuur te achterhalen. De diversiteit van de voorbeelden maakt het boek rijk en gevarieerd. Tegelijk vergt het van de lezer die een introductie in de belangrijkste theoretische concepten zoekt, enige inspanning deze uit de uiteenlopende bijdragen te halen. Voor theologen is het boek zeker de moeite waard, vooral wegens de hoge kwaliteit van de bijdragen en de interdisciplinariteit die elke theologische studie van religieuze praktijken ten goede kan komen.

[THOMAS QUARTIER]

The Bloomsbury Guide to Christian Spirituality, ed. P. Tyler/R. Woods, London, Bloomsbury, 2012; 356 blz., \$ 49.95, ISBN 9781441184849.

De redacteurs van dit nieuwe handboek staan niet lang stil bij de vraag naar een gangbare definitie van spiritualiteit in het algemeen of van een christelijke spiritualiteit in het bijzonder. Wie iets te weten wil komen over christelijke spiritualiteit wordt in dit boek meteen verwezen naar de brede en gevarieerde waaier van praktijken en vraagstellingen in de navolging van Christus, die christenen in het verleden tot op vandaag bezig hebben gehouden. Voor de algemene grondslagen wordt in een eerste hoofdstuk verwezen naar spiritualiteit in het Oude en Nieuwe Testament, naar de bewogen geschiedenis van de mystieke traditie en naar de paradigmatische betekenis van de woestijnvaders. Onder de titel 'schoolen van spiritualiteit' worden in het tweede hoofdstuk niet enkel de meest belangrijke monastieke en religieuze bewegingen voorgesteld, maar tevens de specifieke spirituele tradities van de orthodoxe en reformatische kerken in kaart gebracht. Politiek, gees-

telijke begeleiding en charismatische beweging zijn velden waarin 'spiritualiteit in actie' wordt getoond. Hoofdstuk vier heeft het over christelijke spiritualiteit in dialoog met de andere grote religies, terwijl hoofdstuk vijf inzoomt op indigene spiritualiteiten in de verschillende uithoeken van de wereld en laat zien hoe ze de christelijke spiritualiteitspraktijk beïnvloed hebben. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan hedendaagse brandpunten van spiritualiteit waarbij de genderproblematiek, het domein van de kunst, het milieu en het atheïsme speciale aandacht vinden. T., een van de redacteurs, besluit de bundel door kort enkele aspecten toe te lichten die volgens hem aangeven in welke richting de christelijke spiritualiteit zich verder zal ontwikkelen. De bijdragen van de meer dan dertig auteurs, hoewel van verschillende aanpak en kwaliteit, tekenen al met al een levendig en kleurrijk beeld van de christelijke spiritualiteit. Na de lektuur zullen de lezers bijna geneigd zijn om de redacteurs te volgen in hun overtuiging dat de christelijke spiritualiteit de confrontatie met de tijd niet hoeft te vrezen. [THOMAS KNEIPS-PORT LE ROI]

Catholic Spiritual Practices: A Treasury of Old and New, ed. C.M. Griffith/T.H. Groome, Orleans MA, Paraclete Press, 2012; 176 blz., \$ 18.99, ISBN 9781612612461.

Het uitgangspunt van het boek is een bezorgdheid over de groeiende kloof tussen spiritualiteit en religieuze tradities. De populaire uitdrukking 'spiritueel, maar niet religieus' wijst volgens de redacteurs op een onvertrouwdheid met de eigen religieuze traditie van oorsprong, op een misnoegen over religieuze instituties en op een perceptie van religie als saai, onwrikbaar en georiënteerd op het juiste geloof, in plaats van op levensoriënterende praktijken. Het boek start daarom met een oproep aan religieuze instituties zich te engageren in zelfkritiek, vernieuwing en hervorming, gefocust op de eigen spirituele praktijken als de centrale inhoud van het over te leveren geloof. Ver-

volgens wordt het betoog toegespitst op christelijke spiritualiteit en op de schat aan oude en hedendaagse katholieke praktijken, waardoor het katholieke instituut de stof tot nadenken reeds in de schoot krijgt geworpen. Verder hopen de redacteurs dat lezers in die praktijken inspiratie vinden om hun eigen spirituele leven te voeden. De rest van het boek bestaat uit een compilatie van originele, herwerkte en voornamelijk overgenomen bijdragen, allen van de hand van gerespecteerde katholieke schrijvers, zowel leken als religieuzen. De bijdragen werden onderverdeeld in drie groepen van praktijken, namelijk gebedspraktijken, zorgende praktijken en praktijken van spirituele groei. In de eerste groep worden bekende en minder bekende gebedspraktijken historisch gesitueerd en verkend in hun hedendaagse toepassing. Het meest inspirerend en uitdagend voor hedendaagse mensen is ongetwijfeld de tweede groep, die het meest aansluit bij het alledaagse leven en zich kenmerkt door het sacramentele principe, het buitengewone in het gewone toe te laten en te vinden. De derde groep bevat uitdagingen tot groei in het gebedsleven, de schriftlezing en een geheel christelijke levenswijze. De grote kracht van dit boek is zonder meer de opname van praktische stappenplannen. [JUDITH COCKX]

T. Quartier, *Liturgische spiritualiteit: Benedictijnse impulsen*, Heeswijk, Berne Media, 2013; 164 blz., € 14,95, ISBN 9789089720573.

Met dit boek presenteert Q. een erg lezenswaardige synthese van verschillende interesses. In een veld dat vaak overwoekerd wordt door publicaties van een vulgariserend al-looi, slaagt hij erin om academische degelijkheid te combineren met zowel spirituele diepgang als verstaanbaarheid voor een breed publiek. Dat is voorwaar geen minne prestatie. Het is dan ook duidelijk dat dit boek diepe wortels heeft niet alleen in de persoonlijke ontwikkeling maar ook in de theologische loopbaan van Q. Het thema van

het boek is even boeiend als belangrijk: hoe kan (opnieuw) de band verstevigd worden tussen liturgie en leven? Dát dit mogelijk is, wordt eigenlijk a priori verondersteld; spannend is om te zien hóe precies Q. die band vormgeeft. Daarbij ontbreekt het hem niet aan een stevige dosis creativiteit en enthousiasme, ondanks een ietwat vastgeroeste en in elk geval geen gemakkelijke culturele situatie. Tevens haakt Q. voor zijn voorstellen en ideeën in op de traditie, in het bijzonder die van de benedictijnse spiritualiteit. Tegelijk blijkt dat hij met beide voeten in de wereld van vandaag staat. In zekere zin kan hij gelden als een ideale bruggenbouwer tussen de hedendaagse, zoekende mens en de wijsheid die in liturgie en traditie verschoolen ligt. Het boek is overzichtelijk opgebouwd in drie delen, waarna telkens, ter reflectie voor de lezer, een 'tussenbalans' wordt aangereikt. Eerst worden de basiselementen voor een waarlijk liturgische spiritualiteit aangereikt, waarbij vanzelfsprekend over het gebed en de rituele onderbreking van de alledaagsheid wordt uitgeweid. Ten tweede worden aan de hand van de kunst (onder andere iconen en gezang) mogelijkheden tot verdieping van de liturgische spiritualiteit verkend. Ten derde toont Q. aan hoe de liturgische spiritualiteit als kunst van het sterven betekenisvol kan zijn voor het leven. [JORIS GELDHOF]

Prophetic Witness in World Christianities: Rethinking Pastoral Care and Counseling (International Practical Theology, 13), ed. A. Dillen/A. Vandenhoeck, Wien etc., LIT, 2011; 248 blz., € 24,90, ISBN 9783643900418.

Deze bundel is het resultaat van een buitengewone conferentie die in 2009 plaatsvond aan de Theologische Faculteit van de KU Leuven in samenwerking met de European Council for Pastoral Care and Counseling (ECPCC). Buitengewoon omdat voor de eerste keer 'Prophetie' in het midden van de context van een diaconisch gekleurd grondverstaan van *Pastoral Care and Counseling* ge-

plaatst werd en zo vanuit Europees, Afrikaans en Australisch perspectief vurig bediscussieerd werd; een passie die in deze negentien bijdragen uitgedrukt wordt. Reeds de titel van het eerste hoofdstuk ('Prophecy versus Empathy') duidt onmiskenbaar en provocatief aan dat kerk en pastoraal in de eenentwintigste eeuw in het licht van de wereldwijde gemeenschaps-, socio-, wetenschappelijk- en kerkpolitieke ontwikkelingen worden geconfronteerd met nieuwe uitdagingen die met de hulp van een uitsluitend op het individu gecentreerd pastoraat niet (meer) te overwinnen zijn. De bundel vangt aan met een zeer gedifferentieerde theologische basis van de Bijbelse profetie te leggen (E. Verbeke). Deze biedt als achtergrond de criteria aan voor een aansluitende centrale pastoraal-theologische bijdrage (S. Gärtner), en is bijna programmatisch om in alle andere bijdragen profetie en empathie niet (langer) paradigmatisch tegen elkaar uit te spelen, maar te erkennen als onlosmakelijk verbonden. Zo wordt pastorale zorg voor hedendaagse mensen geloofwaardig te concipiëren en praktiseren. Hoewel de titel van het tweede hoofdstuk ('Ethical Approaches') heel nuchter klinkt, wacht de lezer ook hier een vuurwerk van argumentatiekracht die ethisch-filosofisch geïnspireerd is (R. Burggraeve). Het was mogelijk geweest hoofdstuk vier ('World Christianities'), waarin de wereldwijde ervaringen in het middelpunt gezet worden, in hoofdstuk drie ('Fields of Pastoral Care') te integreren. In beide hoofdstukken worden immers de praktische relevantie van profetie en empathie uitgewerkt (gemeenschap, ziekenhuis, verstandelijk gehandicapten, jongeren, straatkinderen, gevangenen, militairen). Bijzonder opmerkelijk is de succesvolle afsluitende bijdrage in hoofdstuk vijf ('Conclusion'), die duidelijk maakt dat profetische getuigenis gericht is op de realisatie van (iets meer) Rijk Gods in het midden van de wereld. Kortom, dit is een zeer aan te raden boek. [DORIS NAUER]

V.T. Holeman, *Theology for Better Counseling: Trinitarian Reflections for Healing and Formation* (Christian Association for Psychological Studies Books), Downers Grove, IVP Academic, 2012; 208 blz., \$ 20.-, ISBN 9780830839728.

Heeft een geestelijk verzorger theologie nodig? De methodistische H. was hoog opgeleid in de theologie – vooral in Bijbelwetenschappen – maar ze was de therapie en counseling ingegaan en zag niet in hoe men theologie daarin kan laten functioneren. Met andere woorden: er was een knip tussen haar theologie en haar praktijk. Dit boek is te lezen als het verslag van een herontdekking van de relevantie van theologie voor counseling, of breder: voor geestelijke verzorging en pastoraat. In het eerste hoofdstuk reconstrueert ze haar theologische autobiografie. Deze loopt uit op een beschouwing over vijf niveaus in de theologiebeoefening, waarvan de laagste twee – ‘folk theology’ en ‘lay theology’ geheten – ook bij cliënten en leken voorkomen. De overige zijn een operationele ambstheologie, professiegerichte theologie en wetenschappelijke theologie. De onderscheidingen en de verbindingen daartussen zijn essentieel voor het vervolg van haar betoog. Hoofdstuk 2 ontwikkelt een model van theologisch reflexieve praktijk. Vertrekkend vanuit een counselors perspectief schetst ze de functies van de theologie. In het derde hoofdstuk focust de toegankelijk schrijvende auteur op de betekenis en functie van het triniteitsparadigma in de counselingsfactoren. In de volgende hoofdstukken wordt het model uitgewerkt in klinische situaties, namelijk in persoonlijke heiligheid, sociale heiligheid; verzoening en vergeving in relatie tot God en medemensen; en ten slotte in de eschatologische doelgerichtheid van de menselijke existentie. Het boek is waardevol voor wie als pastorale counselor denkt dat het voor geestelijk verzorgers handig is de theologie in de eigen praktijk te vergeten of te verwaarlozen. Het trinitaire paradigma staat borg voor een oecumenische toegankelijkheid. Men zou echter, in ieder geval van

uit katholiek perspectief, verwachten dat hierbij ook een sociale en daarnaast tevens een ecclesiale of communale dimensie wordt uitgewerkt. De setting blijft echter bestaan in als interindividueel voorgestelde therapie en counseling: een spreekkamermodel van counseling zonder veel aandacht voor de sociale systemen in het leven van de cliënt en counselor. Daaronder lijdt ook de aandacht voor de ecclesiale systemen. De beperkingen in haar triniteitstheologie lopen aldus parallel met haar gebrek aan aandacht voor counseling in de context van sociale systemen. [FRED VAN IERSEL]

M. Beier, *Religie zonder angst en geweld: Hoofdpijnen van Eugen Drewermanns theologie van de menselijkheid*, Vught, Skandalon, 2011; 256 blz., € 22,50, ISBN 9789490708320.

B., werkzaam als docent en psychotherapeut aan het Christian Theological Seminary in Indianapolis, schreef een overzicht van de theologie van de menselijkheid van Eugen Drewermann. B. promoveerde op *A violent God-Image* waarmee hij het werk van Drewermann in de Verenigde Staten introduceerde en tegelijk liet zien waar de kern van diens theologie ligt, namelijk het verwijderen van angst uit de in de loop van de tijd gegroeide godsbeelden. Ditzelfde doel is terug te vinden in *Religie zonder angst en geweld* en wordt uitgespeld in een rij stellingen op bladzijde 54, onder het motto: ‘hoe God niet meer mag zijn – en nooit echt geweest is’. B. werkt systematisch in zijn weergave van Drewermanns theologie. Na een korte introductie van Drewermanns oeuvre (en de omvang ervan) reserveert hij voor ieder thema een hoofdstuk. Dat begint telkens met voorbeelden uit zijn psychotherapeutische praktijk waardoor angst niet theoretisch en ongrijpbaar blijft, maar zichtbaar wordt hoe mensen eraan lijden en hopen op bevrijding. B. laat zien dat het spreken over God twee uitersten kent. Ontereind bijgeloof en teleurgesteld atheïsme. Er is zoveel aan God toegeschreven dat dit heeft geleid tot

menige karikatuur, maar ook tot pijn zoals in pastoraat en psychotherapie wordt ontdekt. Atheïsten (zoals Richard Dawkins) hebben hun eigen reden om deze God de rug toe te keren. B. laat zien waar het wringt en waar uitzicht is. Hij volgt daarbij de ontwikkeling in Drewermanns werk, dat in Nederland vooral bekend is door diens symbolische Bijbeluitleg. Die krijgt de nodige aandacht, maar de tocht gaat verder langs de verschillende takken van natuurwetenschap waarmee Drewermann het gesprek aangaat in de vraag naar God. Antropologie, biologie, kosmologie en ten slotte neurologie krijgen ruim aandacht en het mag een prestatie heten dat B. het omvangrijke werk van Drewermann zo treffend weet samen te vatten. Naast de gedrevenheid van B., die hij met Drewermann gemeen heeft, is zijn boek zeer informatief. Vooral omdat veel van het recente werk van Drewermann niet in het Nederlands is vertaald. B. vult deze lacune aan en levert zo een belangrijke bijdrage in het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap, dat door het boek van Dick Swaab (*Wij zijn ons brein*) opnieuw is aangezwengeld. Bewust heeft B. ervoor gekozen niet met critici van Drewermann in gesprek te gaan. Niet omdat hij de confrontatie schuwt, maar om des te duidelijker aan te geven wat Drewermanns theologie behelst. De lezer is daarna zeer goed in staat om een eigen oordeel te vormen. [BERT VAN DER WOUDE]

N.K. Weaver, *The Theology of Suffering and Death: An Introduction for Caregivers*, London/New York, Routledge, 2012; 128 blz., £ 16.99, ISBN 9780415781084.

Met de ondertitel: 'Een inleiding voor zorgverleners' beschrijft W. exact de inhoud van het boek. Het is een toegankelijke en overzichtelijke inleiding in de theoretische en praktische aspecten van het lijden, die zorgverleners de nodige inzichten en handvaten geeft om met mensen die lijden om te gaan. In het theologische luik wordt stilgestaan bij verschillende aspecten van de problematiek

van de lijdensvraag. Het is verbazingwekkend hoe breed het terrein is dat W. bestrijkt: verschillende soorten lijden, auteurs en benaderingen doorheen de tijd, verschillende boeken van het Oude en Nieuwe Testament, achtergronden et cetera. De breedte van deze benadering is verfrissend, bijvoorbeeld door de aandacht voor ecologie, systemisch lijden, geweld et cetera, maar tegelijk blijft het spreken over 'het lijden' zo ook vrij oppervlakkig. Het is immers onmogelijk om in het bestek van een 'inleiding' even diep in te gaan op de enorme diversiteit aan lijden en de implicaties voor de manier waarop deze diverse vormen van lijden kunnen gedacht en benaderd worden. In het zesde hoofdstuk verenigt W. de thematiek van het lijden tot 'de dood', maar deze thematiek wordt wel vanuit verschillende religieuze invalshoeken bekeken. Hoewel op zich zeker interessant, staat het hoofdstuk door de verenging van de thematiek en tegelijk verbreding van het religieus perspectief toch apart binnen het geheel van het boek. De laatste twee hoofdstukken vormen het praktische perspectief op de manier waarop spirituele zorg voor lijdende mensen vorm kan krijgen. De diversiteit aan creatieve, holistische en realistische methoden en benaderingen kunnen, in het bijzonder ook voor pastores, een meerwaarde betekenen. W. bezorgt ons een schitterende inleiding in een zeer complexe problematiek. Toch blijft een vraag nazinderen: hoe kunnen de theologische en Bijbelse inzichten relevant zijn voor het lijden 'hier en nu' waarmee moet worden omgegaan? [JANA BINON]

Constructs of Meaning and Religious Transformation: Current Issues in the Psychology of Religion (Religion and Transformation, 4), ed. H. Westerink, Göttingen, v&r university/Vienna University Press, 2013; 319 blz., € 49,99, ISBN 9783847100997.

Religie verandert in hedendaags Europa in een hoog tempo en Europeanen hebben de keus uit een veelvoud aan religieuze moge-

lijkheden. Welke vormen krijgen onder dergelijke condities de individuele verlangens naar transcendentie en betekenisgeving? Wanneer wordt traditionele religie afgewezen, wanneer omarmd, wanneer wordt er een nieuwe uitwerking aan gegeven? Een aantal onderzoekers, verzameld in een platform dat onderzoek verricht naar religie in Europa, wil dergelijke vragen beantwoorden. Dit boek is het resultaat van hun werkzaamheden. De bundel benadert de thematiek vanuit het perspectief van de godsdienstpsychologie. In het bijzonder onderzoeken de auteurs de gevolgen van tegenslag die met het menselijke bestaan is gegeven: ziekte, dood, verslavingen et cetera. Hoe proberen mensen hun welzijn te hervinden en vooral, hoe kan religie bijdragen aan herstel wanneer zich in het persoonlijke leven een ramp voltrekt? En hoe werkt dit vervolgens door in de vele varianten die het religieuze kent? Daarbij wordt erop gewezen dat in Europa een beroep op religie in tijden van nood niet vanzelfsprekend is. Europa is, in tegenstelling tot de Verenigde Staten, sterker geseculariseerd. Het boek telt zestien bijdragen. In de inleiding bespreekt de redacteur de centrale begrippen van de bundel: religie, spiritualiteit, betekenisgeving en verandering. Deel één gaat onder meer over de zoektocht naar wetenschappelijke definities van religie, atheïstische spiritualiteit en de structuur van het religieuze denken onder de conditie van religieuze verandering. Deel twee behandelt onderwerpen zoals vrije tijd als een bevorderaar van spiritueel welzijn, de betekenis van rituelen en religie voor mensen die aan kanker lijden en de zin van spiritualiteit voor voormalige drugsverslaafden. Het boek is een interessante en informatieve momentopname van religieuze transformaties in Europa. De lezer kan het tasten en zoeken naar (religieuze) zin van Europeanen van nabij meemaken.

[HESSEL ZONDAG]

W. Krikilion, *Geestelijke gezondheidszorg in het licht van zingeving en spiritualiteit*, Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2012; 214 blz., € 21,-, ISBN 9789044129359.

Hoewel K. in dit boek focust op het belang van zingeving binnen de *psychotherapeutische* praktijk, kunnen zijn ideeën ook pastores, stafmedewerkers en andere zorgverleners binnen de geestelijke gezondheidszorg inspireren. De verruimde kijk op een 'evidence based' benadering uit het eerste hoofdstuk, en de verdieping van de therapeutische relatie in het tweede hoofdstuk, vinden een midden tussen professioneel handelen en recht doen aan het unieke pad dat de zorgverlener met de cliënt bewandelt. Veel dat over de therapeutische relatie geschreven wordt, kan herkenning oproepen bij pastores. Wellicht niet toevallig, gezien de theologische achtergrond en de persoonlijke aandacht voor zingeving van de psychotherapeut K.? In het derde hoofdstuk wordt gepleit voor de plaats die spiritualiteit binnen een integrale patiëntenzorg kan krijgen. Een verdienstelijk pleidooi dat – zonder theologisch jargon – misschien ook beleidsmakers kan inspireren. Zingeving overstijgt het domein van de pastor en draagt zo een potentieel en verbindende kracht in zich. Samenwerking, leren van elkaar, vorming en nadenken over de eigen kracht, kwetsbaarheid en spiritualiteit als zorgverlener zijn daarbij hefbomen om levensbeschouwing, zingeving en spiritualiteit binnen voorzieningen een plek te geven. De kwaliteit van integrale zorg voor patiënten staat daarbij voorop. In het vierde hoofdstuk wordt verder ingegaan op ethische uitdagingen zoals de contextuele factoren van de geestelijke gezondheidszorg en het verlangen naar een diepgaande therapeutische relatie met de unieke cliënt. Het laatste hoofdstuk, waarin de ideeën van theologen als K. Rahner en J. Pohier kort worden uiteengezet, staat echter los van de rest van het boek. Een betere integratie, met aandacht voor de specifieke context van zingeving binnen de geestelijke gezondheidszorg, was hier op zijn plaats

geweest. Over het algemeen is dit een toegankelijk boek dat professionaliteit en uniciteit, kracht en kwetsbaarheid verbindt vanuit het streven naar een kwaliteitsvolle integrale cliëntgerichte zorg. [JANA BINON]

The Oxford Handbook of Religion and Violence, ed. M. Juergensmeyer e.a., Oxford/New York, Oxford University Press, 2013; xiii + 653 blz., ISBN 9780199759996.

In de monumentale reeks *Oxford Handbooks* is nu het deel gewijd aan *Religion and Violence* verschenen. Dit kloeki naslagwerk bevat een inleiding waarin wordt ingegaan op de verhouding tussen religie en geweld, en veertig hoofdstukken die op grond van hun inhoudelijke dimensie in vier delen zijn ondergebracht. De redacteuren van het handboek hebben 'religie en geweld' naar de volgende vier belangrijke dimensies onderscheiden: 1. een overzicht van het thema 'religie en geweld' in de 'grote(re)' religieuze tradities (hindoeïsme, boeddhisme, sikhisme, jodendom, christendom, islam, de 'traditionele' Afrikaanse religies, de religies van de Pacific, en de Chinese religieuze tradities); 2. patronen en thema's die met religieus geweld te maken hebben (bijvoorbeeld: offer, martelaarschap, terrorisme, eindtijdverwachtingen); 3. de belangrijkste benaderingswijzen en analytische methoden (met oog voor de grote diversiteit van literair tot sociaal-wetenschappelijk onderzoek); 4. nieuwe richtingen in de bestudering van en theorievorming rondom het thema religie en geweld. Bij elk van de vier dimensies is grote aandacht voor (mogelijke) dwarsverbanden tussen en vergelijkingen van de verschillende religieuze tradities. Het handboek brengt in herinnering wat velen in het Westen lang verdrongen hebben: van oudsher heeft er altijd een of andere relatie bestaan tussen religie en geweld. En hoewel geweld bij uitstek geassocieerd wordt met de religie van de 'ander', maakt dit handboek duidelijk dat geweld een 'onderstroom' in elke religie is. Wel tekenen de redacteuren daarbij aan

dat religie en geweld ambigue en complexe concepten zijn. De hoofdstukken zijn spannend en bieden de lezer vaak nieuwe inzichten, vooral ook door de dwarsverbanden en het geboden vergelijkende perspectief. De kwaliteit van dit handboek is hoog, met als kritische noot dat bij een aantal bijdragen meer primaire bronnen gebruikt hadden kunnen worden. [HERMAN BECK]

P. Malone, *Screen Jesus: Portrayals of Christ in Television and Film*, London etc., Scarecrow Press, 2012; 348 blz., \$ 55,-, ISBN 9780810883895.

De tijd dat serieuze wetenschappers hun neus ophaalden voor de combinatie film en theologie ligt gelukkig ver achter ons. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw verschijnen op geregelde tijden nieuwe boeken over artistieke en commerciële films en hun relevantie voor theologie, geloof en cultuur. Net verschenen is dit boek *Screen Jesus* van de Australische theoloog M., tevens voormalig president van SIGNIS, de aan het Vaticaan gelieerde *World Association for Communication*. Van zo'n man verwacht je een stevig boek over de figuur van Jezus op het witte doek, voorzien van een krachtige en verrassende theologische reflectie. M. weet echter de verwachtingen niet na te komen. Behalve enkele kleine (en obligate) paragraafjes over de verschillende verschijningsstypen van Jezus in de film – verlosser, redder, bevrijder, priester, profeet en koning – is *Screen Jesus* niet veel meer dan een encyclopedisch overzicht van Jezusfilms. Erg handig om iets na te zoeken, maar voor de meer belezen filmtheoloog is niets nieuws onder de zon te vinden. M. is meer bezig met het beschrijven van de filmscènes dan met een theologische visie op de film. De filmkeuze van M. is omvangrijk – hij beschrijft letterlijk honderden films – en vaak genoeg is deze keuze verfrissend. Behalve de verplichte nummers uit de filmcanon – *King of Kings*, *Jesus Christ Superstar*, *The Last Temptation* en *The Passion of the Christ* – kiest M. ook voor enkele films

uit Iran en India, die een verrassend nieuw perspectief openen. Helemaal interessant zijn wat M. noemt 'the bizarre'. Het gaat dan om – vaak spottende – films en filmpjes over Jezus vanuit de afgelopen twee decennia. Helaas komt M. hier ook weer niet verder dan het geven van een synopsis. Wie bijvoorbeeld bij de figuur van Jezus in de Amerikaanse serie *Southpark* geen theologische gedachten weet te vormen, is niet in zijn missie geslaagd. [FRANK G. BOSMAN]

Dialogprozesse in der Katholischen Kirche: Begründungen – Voraussetzungen – Formen, Hg. J. Wiemeyer, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2013; 149 blz., € 22,90, ISBN 9783506776297.

Dit boek is de neerslag van een bijeenkomst georganiseerd door de katholieke theologische faculteit van Bochum in januari 2012. Het bevat tien bijdragen over dialoog, een sleutelbegrip uit het Tweede Vaticaans Concilie. Naast fundamenteel theologische hoofdstukken bevat het boek ook kritische verslagen van enkele recente dialoogprocessen in de Duitse kerk. Enkele bijdragen gaan over het concept dialoog en hoe de kerk kan leren van de samenleving. Maar ook het verslag van het eerste apostelconcilie kan ons inspireren om doorheen dialoog samen tot een beslissing te groeien. Ook de dialoog naar buiten komt aan bod in twee bijdragen over marketing van de kerk. Een aantal initiatieven uit de recente Duitse kerkgeschiedenis worden beschreven en geanalyseerd. De Würzburger synode van 1971-1975, opgezet in een periode van groeiende polarisatie, en het oecumenisch overleg voor solidariteit en gerechtigheid in 1993-1997 komen aan bod. M. Belok schetst een beeld van een groot-schalig gespreksproces dat nu loopt op uitnodiging van de Duitse bisschoppenconferentie. Zijn analyse is kritisch en hij betwijfelt of de hete hangijzers wel aan bod zullen komen en of structurele hervormingen van de kerk op de agenda geplaatst zullen worden. H. Pottmeyer geeft ten slotte een over-

zicht van het begrip dialoog in het Tweede Vaticaans Concilie waarbij hij een onderscheid maakt tussen dialoog en (vruchtbaar) gesprek. In een dialoog zijn de gesprekspartners evenwaardig, hebben de deelnemers verschillende opvattingen en streven ze ernaar om samen de waarheid te vinden. Veel raden en overlegmomenten in de kerk beantwoorden echter niet aan die voorwaarden. Net zoals het boek van B. Hinze, *Practices of Dialogue in the Roman Catholic Church*, geeft dit boek aanzetten tot en commentaar op binnenkerkelijke dialoog. Het schetst de moeilijkheden en de pijnpunten en geeft aan dat er nog een lange weg te gaan is. [CARINE DEVOGELAERE]

K. Pyck, *Kindermisbruik en macht*, Berchem, Epo, 2013; 248 blz., € 19,50, ISBN 9789491297274.

In deze publicatie verbindt P. kindermisbruik met macht om duidelijk te maken dat kindermisbruik zich niet alleen beperkt tot de katholieke kerk, maar dat het zich voordoet in alle sectoren van de samenleving. Maar, zo merkt hij op, door de unieke, hiërarchische en gecentraliseerde organisatie van de kerk kan seksueel misbruik in deze context gemakkelijker in kaart worden gebracht. In de eerste twee hoofdstukken biedt P. een uitgebreid verslag over het seksueel misbruik tussen 1980 en 2010 in de wereldkerk, België en Nederland met de belangrijkste namen, zaken en klokkenluiders en de reactie van de kerk erop. Het samenbrengen van al deze feiten is echter niet nieuw en kan ook gevonden worden in andere literatuur over dit onderwerp. In het derde hoofdstuk neemt hij de katholieke aanpak van het seksueel misbruik onder de loep, die in de loop van de jaren grondig is veranderd: van het ontkennen van het misbruik, via het zoeken van zondebokken, naar het erkennen en de opdracht aan alle bisschoppenconferenties om richtlijnen op te stellen voor de aanpak van seksueel misbruik. In het vierde en vijfde hoofdstuk plaatst P. het seksueel mis-

bruik van kinderen in ruimer perspectief. Seksueel misbruik van kinderen in de kerk hangt immers samen met veel algemenere vormen van seksueel misbruik in de samenleving en in het gezin. In het vierde hoofdstuk schetst hij de stand van zaken in het wetenschappelijk onderzoek naar pedofilie. In het vijfde en laatste hoofdstuk licht hij het *backlash* fenomeen – een reeks acties en reacties, een machtsstrijd tussen twee kampen – toe bij het ontdekken van seksueel misbruik. [MACHTELD REYNAERT]

Toegezonden boeken

C. Bamberg, *Schauen: Gesichter der Gnade* (Spuren: Essays zu Kultur und Glaube), Sankt Ottilien, EOS, 2013; 208 blz., € 19,80, ISBN 9783830676072; • **H. Bürkle**, *Glaube sucht Begegnung: Schriften zum missionarischen Dialog*, Sankt Ottilien, EOS, 2013; 506 blz., € 49,80, ISBN 9783830676126; • **U. Elsdörfer**, *Interreligious Encounter on cura animarum: ECPCC and ICPC documents and reports from 1972-1988* (Pastoral Care and Spiritual Healing, 2), Zürich/Münster, LIT, 2013; 208 blz., € 29,90, ISBN 9783643903129; • **K.E. Harmon**, *There Were Also Many Women There: Lay Women in the Liturgical Movement in the United States: 1926-1959*, Collegeville, Liturgical Press, 2013; 412 blz., \$ 39,95, ISBN 9780814662717; • **L. Köhlenberg**, *Gnosis als wereldreligie: Leven en werk van Gilles Quispel*, Rotterdam, Synthese, 2013; 239 blz., € 24,95, ISBN 9789062711093; • **C.G. Kruse**, *Paul's Letter to the Romans* (The Pillar New Testament Commentary), Grand Rapids/Cambridge/Nottingham, Eerdmans/Apollos, 2012; 627 blz., £ 32,99, ISBN 9780802837431; • **J.B. Massink**, *Tussen de regels: Psychotherapeutische vaardigheden voor pastoraat en geestelijke verzorging*, Tilburg, KSGV, 2013; 157 blz., € 19,50, ISBN 9789075886474; • **K. Pyck**, *Kindermisbruik en macht*, Berchem, Epo, 2013; 248 blz., € 19,50, ISBN 9789491297274; • **T. Quartier**, *Liturgische spiritualiteit: Benedictijnse impulsen*, Heeswijk, Berne Media, 2013; 164 blz., € 14,95, ISBN 9789089720573; • **A. Thomasset**, *La morale de Vatican II* (Vatican II pour tous), Paris, Médiaspaul, 2013; 150 blz., € 16,-, ISBN 9782712212650; • **I. Totzke**, *Auferstehung und Geistesausgiessung* (Tür gen Osten: Beiträge zur Spiritua-

lität der Ostkirche, 1), Sankt Ottilien, EOS, 2013; 109 blz., € 12,80, ISBN 9783830675624; • **I. Totzke**, *Leben aus gemeinsamer Wurzel* (Tür gen Osten: Beiträge zur Spiritualität der Ostkirche, 2), Sankt Ottilien, EOS, 2013; 124 blz., € 12,80, ISBN 9783830675990; • **I. Totzke**, *Ostkirchliche Spiritualität* (Tür gen Osten: Beiträge zur Spiritualität der Ostkirche, 3), Sankt Ottilien, EOS, 2013; 111 blz., € 12,80, ISBN 9783830676157; • **Band der Liebe – Bund der Ehe: Versuche zur Nachhaltigkeit partnerschaftlicher Lebensentwürfe**, Hg. T. Knieps-Port le Roi/B. Sill, Sankt Ottilien, EOS, 2013; 310 blz., € 19,95, ISBN 9783830676010; • **Constructs of Meaning and Religious Transformation: Current Issues in the Psychology of Religion (Religion and Transformation, 4), ed. H. Westerink, Göttingen, v&R unipress/Vienna University Press, 2013; 319 blz., € 49,99, ISBN 9783847100997; • **Explorations in Ecclesiology & Ethnography**, ed. C.B. Scharen, Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2012; 188 blz., \$ 40,-, ISBN 9780802868640; • **Radicale secularisatie? Tien hedendaagse filosofen over religie en moderniteit**, red. S. Latré/G. Vanheeswijck, Kalmthout, Pelckmans/Klement, 2013; 216 blz., € 22,50, ISBN 9789028968189.**